

Діттан І.І., Кравченко П.А.

Українське козацтво: соціально-історичний нарис (у 2-х частинах).

Частина I. — Полтава: АСМІ, 2008. — 340 с.

Частина II. — Полтава: АСМІ, 2010. — 424 с.

У вітчизняній минувшині, напевне, не знайти рівнозначного козацтву явища, яке б так усебічно й визначально вплинуло на українську історичну перспективу. Переконаність у винятковій місії козацтва в історії України — це одна з тих аксіом, котрі беззаперечно сприймаються людьми навіть із полярними політико-ідеологічними установками.

Не випадково козацьку добу — друга половина XV — XVIII століть — вивчало багато поколінь вітчизняних і зарубіжних учених; нагромаджено величезний обсяг різнопланової та різновартісної інформації. Але за радянської доби книги минулих століть у радянську добу перевидавалися зрідка й вибірково, козацька проблематика для партійно-державного керівництва була небажаною, а тому розроблення її професійними дослідниками була для них навіть небезпечною справою.

З утвердженням новітньої Української держави ситуація докорінно змінилася: небачено зріс інтерес народу до власної історії та, зокрема, козацької доби; стали перевидаватися старі дослідження й публікуватися нові; плідно працює Науково-дослідницький інститут козацтва.

Водночас необхідно зауважити, що низка монографій і колективних праць, які видані обмеженим тиражем та не завжди наявні навіть в обласних книгозбірнях й університетських бібліотеках, аж ніяк не спроможні вгамувати пізнавальну спрагу читацького загалу. Газетні й журнальні публікації з теми, що є найдоступнішими для прочитання, не компенсують нестачі узагальнюючих досліджень.

Запропоноване видання, як визнають його автори, не претендує на вичерпність та універсальність. Воно є своєрідним навчальним посібником, спробою висвітлення комплексу питань із історії українського козацтва, що порушуються у процесі викладу спеціальних лекційних курсів для студентів («Історія українського козацтва») й магістрантів («Європейська думка про Запорозьку Січ і українське козацтво»).

Навчальний посібник структурований таким чином, щоб, не дублюючи зміст нормативних курсів, суттєво розширити знання студентів із козацького періоду вітчизняної минувшини.

Винятково інформативним є перший розділ, у якому подано ґрунтовну характеристику джерел до вивчення історії українського козацтва та стан розроблення козакознавчої проблематики у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників упродовж XVIII — початку XXI століть. При цьому бачення козацької минувшини кожним із означених авторів з'ясовується з огляду на визначальні історіософські тенденції доби та політико-ідеологічні вподобання дослідника. Позитивно, що на основі скрупульозного історіографічного аналізу визначено ті аспекти теми, котрі потребують неупередженого, вповні наукового висвітлення, як-от: етногенез українського лицарства, його ймовірний зв'язок із таким типом слов'янської людності, як бродники; геополітичний чинник у з'яві козацтва („Великий кордон” як підґрунтя для формування особливого стану військово-прикордонної людності); природа козацького господарства; конструктивна і деструктивна роль Запорозької Січі у процесі національного державотворення; основні етапи формування козацького стану; протюркські тенденції у козацькому середовищі; місія українського козацтва в освоєнні (господарському та військово-політичному) Півдня України й Кубані; культура українського козацтва (духовна, політична, матеріальна) тощо.

У другому розділі висвітлюються основні концепції козацького етногенезу; підкреслюються автохтонність українського козацтва, перманентне переважання в його лавах українського компонента за наявності численних представників інших етносів. Автори наголошують на комплексному характері чинників утворення українського лицарства, варіативності джерел його рекрутування.

У третьому розділі в історіографічному розрізі з'ясовується наріжна проблема козакознавства — формування козацького стану в Україні, а отже, політико-правові й соціально-економічні підвалини цього процесу. Автори дотримуються концепції, що витoki останнього сягають другої половини XV століття — 50–60-их років XVII століття, коли на теренах південного прикордоння утворилася окрема група населення з певним видом занять і специфічним способом життя. Це — перший етап у становленні козацького стану. Другий — 70–80-ті роки XVI століття, впродовж яких постановами уряду Речі Посполитої козакам надавалися специфічні права та привілеї, що вірізняли їх із-поміж інших верств тогочасного суспільства. Права реєстрівців згодом почали поширюватися й на інші контингенти запорожців, котрі залучалися до участі у військових кампаніях Речі Посполитої. Це зумовило зародження у суспільній свідомості українства козацького ідеалу — вільної людини з певними імунітетними правами. Третій етап — 90-ті роки XVI століття — середина 50-их років XVII століття — пов'язаний з боротьбою за відстоювання „прав і вольностей”, їх юридико-політичним оформленням у відповідних актах (сеймових постановках, польсько-козацьких угодах, міжнародних трактатах Війська Запорозького). Аргументовано стверджується, що логічним завершенням процесу стала Українська революція середини XVII століття й визнання пріоритету козацтва у виконавчих структурах Гетьманщини.

Четвертий розділ посібника — найбільш об'ємний, оскільки в ньому йдеться про християнські козацькі республіки за Дніпровими порогами — Запорозькі Січі. Суттєво, що автори не лише висвітлюють фактологічно змістовну історію функціонування військово-політичних осередків козацької „вольниці”, а й звертаються до низки контроверсійних проблем вітчизняного козакознавства, як-от: місце локалізації й час виникнення першої Запорозької Січі; Річ Посполита та низове козацтво; співробітництво і супротив; місце

Коша в політичній структурі Війська Запорозького (взаємовідносини з гетьманською владою); Річ Посполита й Запорожжя після укладення трактату про „Вічний мир” (1686 рік) тощо. Ліквідація царизмом Нової Січі (1775 рік) розглядається в контексті експансії російського централізму стосовно української автономії та зовнішньо- й внутрішньополітичних обставин доби (наслідки російсько-турецької війни 1768-1774 років, антиімперські виступи башкирів, калмиків, донецьких і яїцьких козаків).

П'ятий, завершальний, розділ присвячений історії Задунайської Січі та іррегулярних козацьких формувань кінця XVIII — першої половини XIX століть. Справедливо зауважується, що півстолітня доба Задунайської Січі, попри суперечливі, болісні, а часом і трагічні сторінки, пов'язані з функціонуванням на землях Османської імперії, засвідчила силу й життєздатність українського козацтва, його військово-політичної організації. Навіть поза межами власної етнічної території під протекцією мусульманського володаря, українці, в особі своїх лицарів, зуміли зберегти національну самобутність, демократичні засади соціального та військового устрою, волелюбність, господарську самодостатність.

Цікавим бачиться прочитання ролі українських козацьких формувань у подальшому розвитку Російської імперії та тих українських земель, котрі перебували в її складі. Автори наголошують, що, по-перше, створивши низку воєнізованих формувань, звівши в місцях їх дислокації фортеці, Росія здобула стратегічну перевагу в Північному Причорномор'ї, Приазов'ї, на Північному Кавказі; по-друге, козацькі формування стали піонерами на південноруських теренах, які згодом перетворилися на „житницю” імперії; по-третє, українські козацькі війська створили передумови для заселення краю саме українцями, а території, зайняті цими військами, фактично збігаються з південними кордонами сучасної України; по-четверте, козацькі формування за нових суспільно-політичних реалій сприяли збереженню історичної пам'яті українства, зокрема традицій національної державності, що впродовж півтора століття ототожнювалася з політичною місією козацтва.

Уважаємо доволі цікавими формулювання наскрізної проблеми праці та спосіб її авторського розв'язання. Зокрема, якщо козацтво є соціальним явищем, притаманним не лише вітчизняній минувшині, то чому ж воно відіграло таку феноменальну роль в історичній долі українства?

На думку дослідників пояснення цього доцільно шукати в наступному. По-перше, українське козацтво формувалося не просто на порубіжжі (спочатку — Великого князівства Литовського, а згодом — Речі Посполитої), а на «Великому кордоні», між осілим землеробським населенням Східної Європи та кочовиками євразійських степів; «Україна» XVI — першої половини XVII століття становила кордон європейської цивілізації, відокремлюючи її від Великого східного степу. За цих виняткових умов українське козацтво швидко перетворилося в грізну й добре зорганізовану силу, не підконтрольну ні центральним, ні місцевим державним органам і за сприянням якої вони тільки й могли протистояти турецько-татарським вторгненням. Цим українські козаки відрізнялися від російських, яких московський уряд одразу ж узалежнив від себе.

По-друге, впродовж другої половини XVI — першої половини XVII століть констатується зростання військового значення козацтва для Речі Посполитої. По-третє, особливості політичної організації Польсько-Литовської держави та відносна слабкість її військової машини були серед важливих факторів, які перетворили українське козацтво на найдинамічнішу силу «Великого кордону».

По-четверте, українське козацтво впродовж другої половини XV — першої половини XVII століть пройшло тривалу еволюцію: з багаточисленного «напівфермерського» населення та з менш численного контингенту «професійних вояків на Січі» — в «політичний народ», який виступив на захист інтересів усього українства, а не лише привілеїв «лицарів Корони». В підсумку козацька спільнота інституціоналізувалася в створеній Б.Хмельницьким Гетьманській державі, відповідних політичних, військових, правових інститутах, у територіально-адміністративному облаштуванні, соціальній структурі, у видозмінених нею традиційній етнокультурі та ментальності українського етносу, в новій самоназві — «українці» (тобто мешканці козацького Кордону — України).

По-п'яте, попри трагічну, сповнену випробуваннями бездержавністю минувшину, українство через століття відродилося до національно-державного буття. На переконання авторів, суттєвою підмогою цього новітнього державоствердження була історична пам'ять народу, козацький міф України.

У підсумку, стверджують автори посібника в середині XVII століття козацький соціум нав'язав власну волю всій Україні, змінив її культурно-цивілізаційну сутність, заклавши підвалини демократичного ідеалу суспільно-політичної організації, категоричного несприйняття авторитаризму, будь-яких проявів імперської зверхності. Й у цьому — теж феноменальна роль козацтва в історичній долі українства.

Т.В. Чухліб

Надійшла до редакції 28 вересня 2010 року

